

K NIEKTORÝM OTÁZKAM VZŤAHU ŽIVELNOSTI A UVEDOMELOSTI
V DEJINÁCH

VLADIMÍR SEILER

Prax výstavby socializmu dokázala novú, kvalitatívnu zvláštnosť prejavovania spoločenských zákonov. Historická uvedomelá činnosť ľudí sa stala formou prejavu spoločenských zákonov. Kým pri skúmaní zákonov predsociálnych formácií prakticky možno stotožňovať objektívne so živelným, v epochách sociálnych revolúcií, a najmä v období socialistickej revolúcie je ich stotožňovanie chybné a vedie v praktickej činnosti revolučného robotníckeho hnutia k revizionizmu, k nesprávnemu chápaniu úlohy subjektívnej stránky činnosti ľudí, k velebeniu živelnosti. Po stránke gnozeologickej ide tu o nepochopenie dialektiky objektívnej a subjektívnej stránky ľudskej činnosti, o nepochopenie toho nového, čo priniesol marxizmus v chápaní vzťahu hmoty a vedomia, že totiž relatívna protikladnosť hmoty a vedomia, subjektívneho a objektívneho v dejinách má prvoradý význam pre materialistické vysvetľovanie spoločnosti. Revizionistickí ctitelia živelnosti sa nedostali za rámec metafyzického materializmu.

Kladieme si za úlohu objasniť pojmy živelnosť a uvedomelosť, ich dialektiku, charakter ich vzťahu v presadzovaní zákona záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl a poukázať na to, že socializmus sa vyznačuje novou kvalitou týchto dvoch stránok, určení ľudskej činnosti, ich novým vzájomným vzťahom.

*

Živelnosť a uvedomelosť sú kategórie vystihujúce dve všeobecné, protikladné stránky ľudskej činnosti. Uvedené kategórie sa dajú objasniť pomocou kategórie *cieľa*. Táto kategória je totiž akýmsi „zauzlením“ vzťahov vedomia a činu i zákona a činu. A nám ide o to, aby sme objasnili, akým spôsobom sa prejavujú objektívne zákony vo vedomej činnosti ľudí.

Činnosť ľudí sa odlišuje od akejkolvek činnosti v prírode tým, že je to činnosť vedomých individuí, že je to činnosť zameraná na cieľ, cielavedomá. Cieľ je ideálny výraz budúcej činnosti, jej výsledku. Základom cielavedomej činnosti je determinácia javov vo svete; je ona však nielen jej základom, ale aj hranicou. Človek si môže klásť určité ciele vďaka tomu, že poznáva určité vzťahy medzi vecami, javmi, poznáva predovšetkým to, čo je opakovateľné, podobné (opakovateľné je stránkou zákonitosti). Kategória cieľa zahrňuje v sebe gnozeologický aspekt — poznanie objektívnej situácie a vyjadruje tak zákonitosť poznania a pretvárania skutočnosti človekom. Historický materializmus dal odpoveď na to, ako sa utvára subjektívna stránka dejín, odkiaľ pochádzajú ciele, úmysly, že sú totiž odrazom spoločenského bytia ľudí, svoj základ

majú mimo vedomia ľudí, že tkvejú v prírodných a spoločenských podmienkach ich života. Úmysly ľudí sú takto „v podstate pretvorené výsledky ich predchádzajúcej činnosti rodovej alebo individuálnej. Pretvorenie v subjekte sa môže, pravda, do takej miery odchýliť od možnosti reálnej činnosti, že úmysel nadobudne fantastickú podobu.“¹ Dialektickomaterialistická teória odrazu odhalila tak tajomstvo vzniku cieľov a ich uskutočnenie v praktickej činnosti ľudí.

Cieľ vystupuje vo vedomí človeka ako *príčina* určitej činnosti. Zdá sa totiž, akoby ciele boli určujúcimi determinantmi ľudskej činnosti. „V skutočnosti sú ciele človeka vytvárané objektívnym svetom a predpokladajú ho — nachádzajú ho však ako niečo dané. Človeku sa však zdá, že jeho ciele sú vzaté odkiaľsi mimo sveta, že sú od sveta nezávislé.“² Tu váži gnozeologický zdroj predstavy o ľudskej slobode ako o niečom, čo predpokladá nezávislosť od objektívnej skutočnosti. Idealizmus v chápaní spoločenských procesov spočíva práve v absolutizácii subjektívnej stránky ľudskej činnosti, v podstate ostáva pri tom, že vedomie, cieľ, určujú činnosť ľudí.

Najzákladnejšou činnosťou človeka je práca, ktorá tvorí hlavný postoj človeka k prírode a človeka k človeku. Práca obsahuje tak praktické menenie sveta, vecí, javov, je teda materiálnou činnosťou, ako aj prvky ideálne, ciele. Práve pri jej rozbere sa dá riešiť vzťah ideálneho, teoretického a praktického, tu možno sledovať proces prevetelovania, objektívizácie cieľa, ideálneho. Marx pri analýze pracovného procesu zachováva momenty Heglovej analýzy. Hegel rozoznáva tieto členy pracovného procesu: ideálny cieľ, činnosť pomocou nástroja, ktorý je „rozumovým stredom“, a vec, v ktorej sa činnosť končí.³ Na základe tohto rozčlenenia vzniká otázka: aký je vzťah a) cieľa a činnosti, b) cieľa a prostriedku, c) cieľa a výsledku činnosti, d) prostriedku a výsledku? Je to z určitého hľadiska rozčlenenie problému objektívnej spoločenskej zákonitosti. Predbežné vzťahy medzi cieľom a prostriedkom, prostriedkom a výsledkom činnosti nebudeme analyzovať a uspokojíme sa s tým, že poukážeme na niektoré dôležité stránky vzťahu cieľa a činnosti, teda procesu objektívizácie subjektívneho a ďalej s nimi veľmi úzko spätým problémom vzťahu cieľa a výsledku činnosti.

Spojivom medzi vedomím (cieľom) a objektívnou realitou je činnosť, ktorou človek pôsobí na objekt, je to teda prax. Objektom spoločenskej činnosti sú: príroda, spoločenské vzťahy, všetko, čo je výtvorom tejto činnosti, jej ukončením, výsledkom. Konkrétna činnosť vychádza z určitých podmienok, ktoré ako výsledok predchádzajúcej činnosti sú prvotné a určujúce vzhľadom na nastávajúcu činnosť. Najdôležitejšie z nich sú: úroveň výrobných síl a výrobné vzťahy, ako výsledky predchádzajúcej činnosti. Tým je vyjadrená prerušovanosť historickej činnosti. Vo vzťahu k svojej nepretržitosti je objektom vedomej činnosti práve jej objektívna stránka. Praxou sa človek dotýka objektívnej reality, jej vzťahov a menenie týchto vzťahov je totiž *objektívnou materiálnou* stránkou vedomej činnosti človeka. Objektívne vzťahy predmetu sú základom i hranicou jeho pretvorenia. Niečo meniť možno natoľko, nakoľko to povaha veci dovoľuje. V tom spočíva primát objektu i primát objektívnej stránky ľudskej činnosti, ktorá vyjadruje podriadenosť činnosti objektívnym vzťahom. Objektívna stránka ľudskej činnosti, činnosti spoločenskej, má svoju zákonitosť, ktorá vyjadruje menenie prírody človekom a menenie človeka človekom (výrobné vzťahy). Spoločenská zákonitosť je predovšetkým zákonitosťou objektívnej stránky spoločenskej činnosti. (Je, pravda, celý rad zákonitostí, ktoré určujú vzťah medzi objektívnou a subjektívnou stránkou spoločenskej činnosti.)

¹ Jiří Cvekl, *O materialistické dialektice*, Praha 1958, 107.

² V. I. Lenin, *Filosofické sešity*, 156.

³ G. W. F. Hegel, *Jenenser Realphilosophie I*, 237.

čenskej činnosti.) Objektívna stránka spoločenskej činnosti nemôže však jestvovať bez subjektívnej stránky, v tom tkvie práve zvláštnosť spoločenských procesov.

Aký význam má subjektívna stránka ľudskej činnosti? V procese práce sa usku- točňuje vedomý účel, cieľ. Tento „určuje ako zákon celý spôsob a charakter... činov (robotníka, pozn. V. S.), ktorému musí podriaďovať svoju vôľu.“⁴ To, že ľudia pod- riadujú svoju činnosť cieľu, tkvie v tom, že cieľ je výrazom ich potrieb. Cieľ dáva činnosť smer. Ciele sú vyvodené zo skutočností, z určitého poznania jej vzťahov, aby v nich našli svoje uskutočnenie. Avšak sama cieľavedomá činnosť prebieha v oveľa väčšom množstve objektívnych vzťahov, než je obsiahnuté v cieľi. Konkrétne činnosť sa riadi teda cieľom a okrem toho — a to v určujúcej miere — objektívnymi vzťahmi predmetu, ktorý mení. Výsledok činnosti nemusí preto zodpovedať cieľu, výsledok je omnoho bohatší než cieľ. Avšak i keď je výsledok iný než cieľ, i keď je protikladný cieľu, predsa je ním poznačený, takže sa stáva akousi „križovatkou“ objektívnej i sub- jektívnej stránky ľudskej činnosti. Subjektívna stránka je takto formou prejavu objek- tívnej stránky, z čoho potom vyplýva, že je aj formou prejavu objektívnych spoločens- kých zákonov. Tu sa nám vynára otázka, *aké sú formy prejavu spoločenských zákonov?* I keď trochu predbiehame, možno vari už tu uviesť, že spoločenské zákony sa prejavujú v živeľnej a uvedomeljej činnosti ľudí. Živelnosť a uvedomelosť sú formy prejavu spoločenských zákonov, formy prejavu objektívnej, materiálnej stránky vedomej (cieľa- vedomej) činnosti ľudí. Už tu možno poznamenať, že stotožnenie objektívnej stránky s tým, čo je jej formou, so živelnosťou — je nesprávne.

Čo je však živelnosť a čo uvedomelosť? Cieľ vyjadruje v ideálnej forme to, čo má byť výsledkom činnosti. Medzi cieľom a výsledkom je činnosť meniaci objekt, prax, ktorá sa podriaďuje vzťahom objektu. Vzniká rozpor medzi tým, čo jestvuje ideálne a medzi tým, čo bude existovať reálne. Nie je to protirečenie takého druhu, akým je protirečenie medzi ideálnym a materiálным v súvislostiach, ktoré sú vyjadrené v zá- kladnej filozofickej otázke, ale je to protirečenie v premene ideálneho v materiálno. A tu „rozdiel medzi ideálnym a materiálным nie je bezpodmienečný, nie je nad- merný.“⁵ Nesúlad medzi cieľom a výsledkom je gnozeologickým základom živelného jednania. Môžeme podať *predbežné určenie* pojmu živelnosť. Živelnosť je taká činnosť, v ktorej výsledok činnosti nezodpovedá cieľu. A živelné je to, čo vzniká mimo cieľa, čo mu nezodpovedá, alebo čo je mu protikladné. Keďže kategória cieľa zahrňuje kon- trolu činnosti, nuž potom to, čo sa nezhoduje s cieľom, čo je mu protichodné, je zároveň aj nekontrolovateľné. Živelné procesy charakterizuje Marx a Engels ako „slepo“ pre- biehajúce procesy.

Uvedomelé je protikladné živelnému. Uvedomelá je tá činnosť, ktorá je v súhlase s cieľom vopred určeným. Každá na cieľ zameraná činnosť obsahuje v sebe určitú organizáciu činnosti, určitý plán, ktorý je ideálnym výrazom toho, ako, akými pro- striedkami a spôsobmi dosiahnuť cieľ. Ak uvedomelá činnosť je činnosťou, ktorou sa realizuje cieľ, tak je zároveň činnosťou plánovanou, organizovanou, kontrolovateľnou.

K hlbšiemu určeniu živelného a uvedomelého dôjdeme, keď vzťah medzi cieľu- zameranou činnosťou rozšírime o novú stránku. Ako sme už povedali, základom na cieľ zameranej činnosti je určité poznanie objektívnych vzťahov tak v prírode, ako aj v spoločnosti. Keďže je rozdiel medzi týmito vzťahmi a ich ideálnym výrazom, ktorý ich nikdy úplne neobsiahne — praktická činnosť sa však musí týmto objektívnym vzťahom podriaďovať — vzniká aj *rozdiel, protiklad medzi cieľom a výsledkom činnosti.*

⁴ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, 197.

⁵ V. I. Lenin, *Filozofické sešity*, 212.

Keď sme predbežne určovali živelnosť a uvedomelosť, určovali sme ich vzťah vzhľadom na to, či sa uskutoční, alebo neuskutoční cieľ. Ďalším krokom je, ak samotný cieľ preskúmame v súvislostiach, ktoré sú od neho nezávislé, pretože len ten cieľ je realizovaný, ktorý v pláne svojej realizácie s týmito objektívnymi vzťahmi počíta. Tu si treba ešte všimnúť fakt, na ktorý upozorňuje Hegel vo svojej *Filozofii dejín*, že totiž v činnosti, ktorou ľudia uskutočňujú svoje bezprostredné ciele, je vnútorne obsiahnuté viac než realizácia cieľa. Ľudia dochádzajú k niečomu vzdialenejšiemu, čo nie je v ich vedomí zobrazené a toto „vzdialenejšie“ je výrazom toho, čo je v spoločenských vzťahoch dlhodobejšie, čo vzťahy zjednocuje — prejavom zákona. Uvedomelou činnosťou bude potom tá činnosť, ktorej cieľ bude zobrazovať „vzdialenejší“ výsledok; a to je možné len na základe určitého poznania spoločenských zákonitostí. Uvedomelosť v dejinách je potom vedomím nutného, zákonitého. Toto vedomie sa realizuje v rôznych formách spoločenského vedomia, i keď ľudia nemusia vedieť, že tu ide o nejakú zákonitosť. Je to však vždy vytýčenie, pochopenie cieľa, ktorého uskutočnenie znamená moment realizácie objektívnej nutnosti. V živeľnej činnosti sa neuskutočňuje cieľ, pretože nie je momentom realizácie objektívnej nutnosti. Nutné vzťahy, zákonitosť sa prejavujú tak, že nedôjde k uskutočneniu cieľov, ale k výsledku, ktorý predtým nebol cieľom.

VZŤAH ŽIVELNÉHO A UVEDOMELÉHO

Živelnosť a uvedomelosť sme určovali v závislosti od zákonov spoločenskej činnosti ľudí. Jedine na tomto základe možno určovať vzájomné vzťahy týchto kategórií. Určitá činnosť je práve preto živelná, lebo človek svojím vedomím neobsiahne mnohé dôležité súvislosti, v ktorých sa činnosť deje; vo svojej činnosti sa vedome opiera len o niektoré vzťahy, kdežto ostatné neberie do úvahy, pretože ich pri danej úrovni praxe nepotrebuje a tak ich ani nepozná. V určitej oblasti nejaký vzťah môže byť zákonom, jednotliviacim vzťahom tejto oblasti a preto, ak sa tieto vzťahy, zákon⁹ poznajú a na tomto základe sa vytýčujú a uskutočňujú ciele, možno povedať, že v tejto oblasti ide o uvedomelú činnosť. Lenže to, čo je zákonom v jednej oblasti, je v širšej oblasti súvislostí len jedným zo vzťahov. V tejto širšej oblasti súvislostí (ktorá tvorí určitý celok) to, čo bolo obsiahnuté v jej časti ako uvedomelé, môže tu byť obsiahnuté ako živelné.

Ak vymedzujeme živelné a uvedomelé v závislosti od poznania objektívnych vzťahov, zákonov, ktorých poznanie nie je nikdy ukončený proces, potom každá uvedomelá činnosť obsahuje v sebe prvky živelnosti a každá živelná činnosť prvky uvedomelosti. Prvky živelnosti v uvedomeľej činnosti vyplývajú i z toho, že to nové, čo vzniká — a vzniká i na základe tých súvislostí, ktoré nie sú vedomím brané do úvahy pri určitej činnosti, ale ktorým sa táto činnosť podriaďuje — musí sa mnohokrát opakovať, určitým spôsobom vzrásť, aby bolo odrážané vo vedomí, aby bolo uvedomené. Ľudská prax je preto omnoho bohatšia než vedomie a názor o tejto praxi. V praxi sa ukazuje jednostrannosť subjektívneho. Z toho vyplýva, že ľudskú činnosť treba skúmať v prelínaní jej protikladov, ktoré vystihujú kategórie živelnosti a uvedo-

⁹ Poznanie zákona môže byť empirické. Ľudia poznali vzťah medzi trením suchého dreva a jeho horením bez toho, že by vedeli o zákone premeny energie; používali oheň bez toho, že by vedeli, čo je podstatou horenia. Podobne v sociálnych revolúciách tí, ktorí revolúciu uskutočňujú, opierajú sa o zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl bez toho, že by poznali tento zákon.

melosti a že určitú činnosť nemožno posudzovať metafyzicky, či bola alebo nebola živelnou alebo uvedomelou, ale treba ukázať, v akej oblasti, v akých vzťahoch je uvedomelou a v akých živelnou. Z toho potom vyplýva otázka *stupňov* uvedomelosti, stupňov vydelovania sa zo živelnosti.

V prelínaní týchto kategórií, teda v ich pohyblivosti, prechode jednej v druhú, ktoré takto odrážajú protikladnosť skutočnej ľudskej činnosti, sme došli k *dialektickej jednote* týchto protikladov. Či tá alebo oná činnosť bola živelnou alebo neuvedomelou, to závisí od určenia oblasti vzťahov. Toto určovanie musí ísť po línii, ktorú vyjadruje kategória spoločenského zákona. Možno povedať, že skúmanie vzťahu živelnosti a uvedomelosti je zároveň skúmaním toho, ako sa spoločenská zákonitosť prejavuje.

Za východisko analýzy kategórie živelného a uvedomelého poslužil nám rozbor momentov individuálnej pracovnej činnosti človeka. Tieto momenty a vzťahy medzi nimi sú zachované aj pri činnosti spoločenských skupín, tried a počínajúc komunistickou spoločenskou formáciou aj pri činnosti celej spoločnosti. Živelnosť a uvedomelosť stávajú sa takto charakteristikou činnosti spoločenských skupín, tried a spoločnosti ako celku. Pochopiteľne, povaha činnosti napr. určitej triedy je tiež všeobecnou charakteristikou činnosti príslušníka tejto triedy. Živelná činnosť triedy, celej spoločnosti je zase rámcom pre cielavedomú činnosť skupín a jednotlivcov.

*

Nami určené súvislosti živelnej a uvedomelej činnosti treba konkretizovať. Predovšetkým je potrebné skúmať historický vývin tohto protirečenia. Tu sa uspokojíme len s niektorými poznámkami, ktoré sa týkajú vzťahu živelnosti a uvedomelosti v predsocialistických spoločenských formáciách. V týchto formáciách hlavnou stránkou protirečenia bola živelná činnosť celej spoločnosti. Jej bola podriadená bezprostredná, na cieľ zameraná činnosť jednotlivca. V týchto spoločnostiach je vývin výrobných síl a výrobných vzťahov živelný. Historická uvedomelosť sa objavuje len ako záblesk v obdobiach revolúcií, keď sa presadzuje zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl.

Ľudia v procese výroby sa riadia svojimi najbližšími záujmami, tým, aby si prácu uľahčili a dosiahli tak zlepšenie svojej materiálnej situácie. Deje sa to predovšetkým zlepšením pracovného nástroja. Zmena výrobných síl si však vynucuje zmenu vzťahov ľudí vo výrobe, ide tu teda o spoločenské dôsledky ich pracovnej činnosti. Tak sa stáva, že ľudia, ktorí zdokonaľujú „ten či onen prvok produktívnych síl... si neuvedomujú, nechápu, nepremýšľajú o tom, k akým *spoločenským* dôsledkom musia viesť tieto zdokonalenia.“⁷

V lone starého výrobného spôsobu vznikajú materiálne a subjektívne predpoklady pre nový výrobný spôsob. Živelne nevznikajú len výrobné sily, ale aj psychológia a ideológia tých tried, ktorých materiálny záujem je spätý s užívaním nových výrobných síl. Konflikt medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi, existencia ktorých je udržiavaná nadstavbou, uvedomujú si pokrokové triedy, nositelia nových výrobných vzťahov v ideológii. Zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl sa presadzuje uskutočnením materiálnych záujmov pokrokovej triedy. Keďže materiálny záujem triedy sa odráža v jej ideológii, určitým spôsobom sa potom odrážajú v nej aj požiadavky zákona záväzného súladu. Tušenie požiadaviek spomínaného

⁷ J. V. Stalin, *Otázky leninizmu*, Bratislava 1951, 572.

zákona je vyjadrené predovšetkým v určitých politických požiadavkách, ktoré vyjadrujú všeobecný materiálny záujem triedy. Keďže zastaralé výrobné vzťahy sú chránené nadstavbou, vzniká prvoradá otázka každej revolúcie: akými politickými prostriedkami sa majú presadiť záujmy pokrokovej triedy? Politická moc je takto sprostredkovateľom víťazstva nového výrobného spôsobu. V období revolúcie idey, okolo ktorých sa organizujú masy, nadobúdajú takto prvoradú úlohu. Ideológovia pokrokových tried uvedomujú svoju triedu o jej materiálnom záujme, ukazujú na to, čo treba robiť, aby sa ich záujmy uskutočnili. Tým však ukazujú zároveň na to, čo je v súhlase s objektívnym zákonom. I keď nepoznali zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl, vedeli o jeho prejavocho, požiadavkách, pretože bol obsiahnutý v ich materiálnom záujme. Hlboký poukaz na túto súvislosť podáva Hegel v úvode svojich *Prednášok z filozofie dejín*: „Všeobecno, ktoré vykonali, vzali zo seba, ale nebolo nimi vynájdené... nimi sa len kladie... Pretože ho berú z vnútra, zo zdroja, ktorý tu predtým nebol, zdá sa, akoby ho čerpali zo seba a nové svetodejinné pomery, činy, ktoré vykonávajú, zdajú sa ich výtvorom... Vedia, čo je pravda ich sveta, ich doby. Ostatní sa zhromažďujú pod ich zástavami, pretože oni vyjadrujú čoho čas prišiel...“ Tito ľudia „povedali ľuďom, čo chcú“. „Vnútornú nevedomosť si uvedomujú.“

Uvedomelú činnosť pokrokových tried a jej spojencov možno postrehnúť vtedy, keď odstraňujú to, čo sa už v spoločenských vzťahoch prežilo, badať ju teda v akciách, ktorými sa odstraňuje starý spoločenský poriadok. Dalo by sa povedať, že tu ide o uvedomelú činnosť vzhľadom na minulosť. Vo vzťahu k budúcnosti, k budúcemu vývinu, ktorému uvoľnili cestu, výsledok však bol spravidla iný, než si v týchto obdobiach revolučné triedy predstavovali. To sa, pochopiteľne, nevzťahuje na revolučný proletariát. Konflikt medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi ideológie revolučných tried nezobrazili pravdivo, lebo vedecky nepoznali základ svojich záujmov. V tom prameni gnozeologický základ ilúzií. Ilúzie majú nielen svoj gnozeologický, ale aj materiálny základ. Skreslené vnímanie, skreslený odraz skutočných vlastností spoločenských vzťahov je daný povahou týchto vzťahov, pretože vnímajúce individuum, spoločenská skupina, trieda sú ich subjektívnou stránkou. Objektívna stránka činnosti týchto vnímajúcich, poznávajúcich individuí — to sú práve momenty objektívnych spoločenských vzťahov. Povaha spoločenského subjektu je takto stránkou povahy spoločenského objektu. Ilúzie už samy osebe ukazujú na vzťah živelnéj a uvedomelej stránky v takých vrcholných spoločenských procesoch, ako sú revolúcie.

Niektoré ilúzie však majú veľký mobilizačný účinok. Rozlišujeme dvojaký *materiálny* základ ilúzií. Sú ilúzie, vznikajúce u tried, ktoré sú nositeľmi nových výrobných vzťahov, teda tých tried, ktorých materiálny záujem sa uskutočňuje a tým sa presadzuje zákon záväzného súladu. Ďalej sú ilúzie u tried, ktoré sa búrka proti starému spoločenskému zriadeniu, ale nie sú nositeľmi nových výrobných vzťahov, „organizátormi“ nového výrobného spôsobu. Tak napríklad, i keď buržoázia bola nositeľkou nových výrobných vzťahov, teda jej materiálny záujem bol v súhlase s tendenciou vývoja, ba jedine uskutočnením jej záujmov sa realizovala táto tendencia, nemožno absolutizovať uvedomelý prvok v jej počínaní, lebo buržoázne myslenie sa vyznačuje utópiami, ilúziami, teda výtvormi, ktoré pravdivo nezodpovedajú skutočnosti. Na druhej strane je to úzky prakticismus jej myslenia, ktorý vyplýva z toho, že sa musí riadiť javovými stránkami živelné sa utvárajúcich podmienok. Revolučný pátos jakobínov mal svoje žriedlo v ilúzii. Aj im, tým najrevolučnejším z buržoázie, triedne záujmy zabráňovali hlbšie pochopiť sociálnu skutočnosť. I vtedy, keď si mysleli, že

rozhodujú o vývoji, ich vedomé pôsobenie pohlcovali živelne sa utvárajúce udalosti v revolúcii.

Druhý druh ilúzií nachádzame u tried, ktorých materiálny obsah toho, čo chcú, nemôže sa uskutočniť. V dejinách nenastala nijaká zásadná zmena v spoločenskom živote, nič veľkého nevzniklo bez účasti veľkých mas ľudí, ktoré si v rôznych formách spoločenského vedomia uvedomujú nutnosť likvidácie starých spoločenských poriadkov. Dejiny nám poskytujú príklady o tom, ako veľké hnutia utláčaných ľudových mas, ktoré sa búrili proti sociálnej forme svojho útlaku, nakoniec túto formu sami preberajú i napriek svojim predošlým zbožným želaniam. Objektívna nutnosť dala o sebe vedieť tým, že sa neuskutočnilo to, v mene čoho bojovali, lebo neuskutočnil sa ich cieľ. Cieľ sa nemohol uskutočniť preto, lebo jeho uskutočnenie neznamenal moment realizácie objektívnej nutnosti, alebo inak povedané, ich cieľ sa neuskutočnil, lebo neboli nositeľmi nového výrobného spôsobu. Preto sú iluzórne ideály, v mene ktorých bojujú. Pravda, ich činnosťou sa objektívna nutnosť spoločenského vývinu presadzovala. Teda nezávisle a proti ich úmyslom. Živelne.

Je pochopiteľné, že tam, kde jestvuje boj záujmov, zrážka cieľov, výsledok činnosti ľudí bude iný, než si jednotlivci predstavovali. Ba viac, ľudia týmto vstupujú do takých vzťahov, ktoré nie sú nimi ovládané, naopak, vládnu nad nimi. Paradox cieľa a výsledku v historických hnutiach má svoj materiálny základ v žriedle protichodných záujmov — v súkromnom vlastníctve. V spoločnosti založenej na súkromnom vlastníctve je charakteristické, že to, o čo sa usiluje jeden, marí druhý, že tu jestvuje stav „bellum omnium contra omnes“ a irónia celkového spoločenského pohybu, ktorý je nepochopený, našla vyjadrenie v priliehavom výraze „človek mieni, pánboh mení“. Objektívna nutnosť spoločenského vývoja sa prejavovala v antagonizme.

*

Analýza tovaru veľmi dobre odhaľuje mechanizmus živelnosti tovarovej výroby, živelné presadzovanie zákonitosti celého kapitalistického výrobného spôsobu. Nás tu zaujíma, akým spôsobom sa prejavuje zákon proporcionálneho rozdelenia spoločenskej práce, pretože budeme skúmať jeho prejavy aj v socializme. Tento zákon jestvuje v spoločnostiach so spoločenskou delbou práce. Podľa neho na výrobu určitého množstva rôznych výrobkov je potrebné určité množstvo spoločenskej práce. Táto práca sa musí rozdeľovať v určitých proporciách, aby sa mohli rôzne výrobky realizovať v množstve vyžadovanom spoločnosťou.

V liste Kugelmanovi (11. júla 1868) Marx zdôrazňuje, že zákon proporcionálneho vývoja má svoju univerzálnu platnosť tam, kde jestvuje spoločenská delba práce. „... určité forma spoločenskej výroby nemôže zrušiť nevyhnutnosť delby spoločenskej práce v určitých proporciách, ale môže zmeniť len jej spôsob prejavu. Prírodné zákony vôbec nemožno zrušiť. Čo sa v historicky rozličných pomeroch môže zmeniť, je iba forma, v ktorej sa tieto zákony presadzujú.“⁸ Tam, kde vládne súkromné vlastníctvo, nevyhnutná proporcionalita sa uplatňuje prostredníctvom živelného pôsobenia zákona hodnoty a to mechanizmom cien. Ceny klesajú alebo stúpajú okolo hodnoty podľa toho, aký je dopyt po určitom tovare. Nastáva prelievanie práce do tých odvetví, v ktorých sa vyrábajú výrobky, po ktorých bol na trhu najväčší záujem. Individuálne kapitály sa prelievajú, čím sa proporcionalita živelne utvára, aby hneď na to bola porušená z dôvodov, ktoré vyplývajú z relatívnej izolovanosti majiteľov výrobných

⁸ K. Marx—Fr. Engels, *Vybrané spisy* 2, Bratislava 1953, 418.

prostriedkov. Utváranie proporcionality, zákon proporcionálneho vývoja pôsobí tu ako tendencia. Podmienky normálneho chodu kapitalistickej jednoduchej a rozšírenej reprodukcie „premieňajú sa práve v tak početné podmienky nenormálneho priebehu reprodukcie, v práve tak početné možnosti kríz, lebo rovnováha — pri živelnom charaktere tejto výroby — je sama náhodná“⁹ a je vždy výsledkom neproporcionálnej výroby, ktorá sa deje v podmienkach konkurencie.

Spoločenská forma, v ktorej sa deje výroba, podmieňuje spôsob, akým sa zákony výroby presadzujú. Z podstaty buržoázneho spôsobu výroby vyplýva živelnosť presadzovania nevyhnutných vzťahov v spoločenskej výrobe. Marx hovorí o ekonomických zákonoch kapitalizmu ako o *slepo pôsobiacich* silách, o slepých zákonoch prírody. Na základe panstva súkromného vlastníctva a z toho vyplývajúcej anarchie kapitalistického výrobného spôsobu, vzájomné vzťahy vo výrobe, „proporcionality jednotlivých výrobných odvetví, vystupuje z disproporcionality ako neustály proces tým, že sa tu závislosť celkovej výroby vnucuje výrobcovi ako slepý zákon a nie ako zákon, ktorý by bol pochopený ich kolektívnym rozumom a teda ovládaný, nepodrobuje teda výrobný proces ich spoločenskej kontrole.“¹⁰

Nevyhnutné vzájomné vzťahy medzi jednotlivými odvetviami výroby, výrobou a spotrebou v hospodárskom systéme, kde vlastníci výrobných prostriedkov sledujú svoje vlastné záujmy, ciele, sa ustanovujú a zároveň narušujú takým spôsobom, že spoločenské vzťahy vystupujú ako démonická sila stojaca proti individuám. Keď narušenie nevyhnutných vzťahov v spoločenskej výrobe dosahuje vrchol, prepukajú hospodárske krízy, ktoré sú prostriedkom ustanovenia dočasnej proporcionality. Spôsob, ako sa tieto dva procesy uskutočňujú, je opäť živelný. Hospodárska kríza prichádza ako pohroma z jasného neba. Nikto sa o ňu zámerne neusiluje, nikto si ju neželá. A predsa je výsledkom od seba izolovaných a zároveň závislých cielavedomých snažení vlastníkov výrobných prostriedkov — kapitalistov.

VZŤAH ŽIVELNOSTI A UVEDOMELOSTI ZA SOCIALIZMU

Socializmus je svojou povahou prvý raz v dejinách sa vyskytujúci spoločenský poriadok, ktorý vzniká a rozvíja sa uvedomelou činnosťou pracujúcich. Táto historická uvedomelosť je možná jedine na základe poznania zákonitostí spoločenského vývinu, pretože jedine na ich základe je možné vytyčovanie celospoločenských cieľov a ich realizácia, takže vcelku, v podstate (pravda, nie absolútne) sa nestáva to, čo v predsocialistických spoločenských formáciách, že by totiž výsledok činnosti bol iný, ba protichodný tomu, čo si ľudia želali. To, že socialistický výrobný spôsob sa nemôže živelné utvárať, má svoje objektívne dôvody. Jeden z najdôležitejších je ten, že socialistické výrobné vzťahy nevznikajú v lone kapitalistického výrobného spôsobu. Objektívnym základom riešenia základného protirečenia kapitalizmu (spoločenský charakter výroby a súkromná kapitalistická forma prívlastňovania) je spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov a subjektívnou podmienkou je poznanie a využívanie ekonomických zákonov. Bez týchto objektívnych a subjektívnych podmienok nemožno hovoriť o uvedomelom konaní v socialistickej spoločnosti.

Kým súkromné vlastníctvo je objektívnym základom izolovanosti výrobcov a ich súvislosť v spoločenskom výrobnom procese sa prejavuje za ich chrbtom, živelné, v zrážke záujmov, potom spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov umožňuje

⁹ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1955, 517.

¹⁰ K. Marx, *Kapitál III—1*, Praha 1955, 274.

základnú jednotu záujmov členov spoločnosti, umožňuje vytyčovať a realizovať spoločenské ciele.

Pre komunistickú spoločenskú formáciu je charakteristické, že poznaná nutná súvislosť spoločenských procesov nachádza svoj výraz v ciele a prostriedku. Vzťah objektívnych súvislostí a cieľa, ktorý sa vyjadruje v pomere výsledku činnosti a cieľa, sme už skúmali. Konkretizáciou tohto vzťahu je *vzťah cieľa a prostriedku*. Prostriedok sa totiž viaže na predmet činnosti a na výsledok. Medzi predmetom, prostriedkom a výsledkom je vnútorná objektívna súvislosť, majúca povahu nutnosti, ktorá obsahuje protirečenie medzi spomínanými členmi. (Toto protirečenie sa rieši praktickou činnosťou.) Povaha predmetu si vynucuje určitú sebe zodpovedajúcu kvalitu prostriedku a spolu s ním rozhoduje o kvalite výsledku. Subjektívnym odrazom vzťahu medzi týmito členmi objektívnej stránky vedomej činnosti je vzťah cieľa k prostriedku. Cieľ je totiž tak odrazom predmetu činnosti, ako aj projekciou jeho zmeny. Prostriedok ukazuje zasa na možnosti uskutočnenia cieľa. Stanovenie cieľa vychádza však už z určitých prostriedkov a možností jeho realizácie. Vzhľadom na to, že predmet činnosti si vynucuje adekvátny prostriedok, otázka prostriedkov a spôsobov ich použitia nadobúda rozhodujúci význam pri realizácii cieľa. Z nadradenosti vzťahu predmetu a prostriedku vzhľadom na cieľ vyplýva, že určité spoločenské hnutie (činnosť) sa posudzuje nie podľa toho, čo si ono o sebe myslí, aké má ciele, ale podľa toho, aké prostriedky používa a aké výsledky dosahuje.

Aby nedošlo k nesúladu medzi vedecky určeným cieľom a výsledkom činnosti, musí byť metóda primeraná povahe predmetu, spoločenskej skutočnosti, musí v sebe zahŕňať aplikáciu zákonov tejto skutočnosti. Čím je metóda primeranejšia povahe predmetu a čím presnejšie je táto povaha spoznaná, tým väčšími sa vylučuje prvok živelnosti v jednaní. Hlboké poznanie skutočnosti sa prejaví v charaktere prostriedkov, metód, ktoré sa volia a vytvárajú k uskutočneniu cieľa. Prostriedok je ten člen, ktorým sa činnosť spája so skutočnosťou. Menenie skutočnosti sa však nemôže diať inak než na základe jej zákonitosti. Aký je prostriedok, nástroj, metóda, taký je aj výsledok. Pretože výsledok nezáleží natolko na ciele ako na prostriedku, mnohokrát nezávisle od cieľa sa určitou metódou, postupom, činnosťou dochádza k iným výsledkom. (Tu máme na mysli prostriedky a metódy sociálno-politickej praxe.)

Tak napríklad proletariát na uskutočnenie svojej historickej úlohy má také prostriedky, ako sú jeho masové organizácie, najmä však svoju revolučnú stranu a svoj štát. Tí, ktorí nevytvorili bojovú revolučnú stranu (II. internacionála), dospeli k inému výsledku než masové hnutie vedené stranou leninského typu. Rôzne teórie o socializme, v podstate maloburžoázne (utopický socializmus, kresťanský socializmus, lassalizmus, proudhonizmus, anarchosyndikalizmus atď.) sa líšia od vedeckého socializmu predovšetkým tým, ako a akými prostriedkami sa má socializmus uskutočniť. Diktatúru proletariátu ako hlavný nástroj neuznávajú.

Disproporcija medzi cieľom a výsledkom činnosti môže byť teda dôsledkom nesúladu medzi prostriedkom a cieľom. *Hnutie je živelné* nielen vtedy, keď je nesúlad cieľa a výsledku, ale i vtedy, keď *jestvuje nesúlad prostriedkov a cieľa*, lebo ten má za následok nesúlad cieľa a výsledku. Prax výstavby socializmu ukazuje, ako niekedy prostriedky, metódy uskutočňovania cieľov sa môžu dostať do konfliktu s cieľom a so zákonitosťou vývoja spoločnosti. Tu väzí aj základ tragédie niektorých proletárskych revolucionárov, ktorí používali určité metódy objektívne nezadpovedajúce cieľu, hoci boli subjektívne úprimne presvedčení o nutnosti týchto metód. Máme na mysli metódy, ktoré leninovci zahrňujú v pojme „kult osobnosti“.

Aby skutočnosť bola pretvorená, musí nachádzať svoj ideálny výraz — cieľ. Aby cieľ bol pretvorený v skutočnosť, nestačí len jeho existencia v masách, ale treba nájsť prostriedky v samej skutočnosti. Nájdenie prostriedkov patrí vždy k dôležitým objavom.

Riešenie vzťahu živelnosti a uvedomelosti je zároveň riešením problému prejavovania sa spoločenských zákonov. Uvedením jedného z nich chceme poukázať, akým spôsobom sa mení charakter prejavu zákona proporcionálneho rozdeľovania spoločenskej práce medzi jednotlivé jej odvetvia. Už sme poukázali na živelnosť formy prejavu tohto zákona za kapitalizmu. Forma jeho prejavu závisí predovšetkým od charakteru výrobných vzťahov. Aká je forma prejavu tohto zákona v podmienkach socialistických výrobných vzťahov? Spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov umožňuje riadenie výroby spoločnosťou. Pravda, uskutočnenie tejto možnosti závisí od subjektívnych predpokladov: od znalosti zákona proporcionálneho rozvoja, od znalosti jeho konkrétnych foriem prejavu, čo predpokladá hlbokú znalosť vzťahov vo výrobe, ktorých abstrakciou je spomínaný zákon. Nerešpektovanie tohto zákona, jeho nie dosť všestranná znalosť vedie k veľkým, alebo čiastkovým disproporciám. Disproporcie sú všeobecne vždy živelným prejavom objektívneho zákona a sú v opačnom pomere k poznaniu bohatosti objektívnych vzťahov.

Určité disproporcie v plánovanom hospodárstve majú gnozeologické príčiny, lebo vedomie neodráža celú bohatosť vzťahov. Plánuje sa na základe poznanej objektívnej zákonitosti ako kategórii prislúcha jej doplnok, náhoda. Táto sa však pri plánovaní nemôže brať do úvahy. Poznanie nemôže obsiahnuť všetky možnosti, ktoré sa v živote uskutočňujú. Spoločnosť, pravda, nie je bezmocná pred touto živelnosťou. Disproporcia sa spoznáva a robia sa vedomé opatrenia na jej odstránenie, čím sa jednotlivé procesy usúladnia. Na operatívne odstraňovanie disproporcií slúžia štátom vytvárané rezervy. Marx v 2. diele *Kapitálu*, keď odlišuje kapitalistickú nadvýrobu, ktorá je prejavom protirečenia medzi kúpyschopnosťou obyvateľstva a množstvom vyrobeného tovaru, hovorí o druhu nadvýroby, o zásobách surovín atď. . . ., ktoré sú nevyhnutné pre plynulú reprodukciu. „Tento druh nadvýroby je identický s kontrolou spoločnosti nad materiálnymi prostriedkami jej výroby.“¹¹

Disproporcie, ktoré vznikajú v socialistickom plánovanom hospodárstve, majú ráz čiastkových disproporcií, ktoré nezachvacujú celé národné hospodárstvo a ktoré, len čo sa zistia, spoločnosť vedome odstraňuje.

Treba sa ešte zmieniť o takej disproporcii, ktorá môže vzniknúť ako dôsledok *nepredvídanej iniciatívy* pracujúcich mas. V pláne nemôžu byť hlboko odkryté všetky možnosti, ktoré sa uskutočnia až v samom procese realizovania plánu. To sa rozhodujúcou mierou odstráni, keď sa plánovania zúčastnia masy pracujúcich, ktoré bezprostredne uskutočňujú plán. Čím je hlbšie poznanie zákonitosti, čím väčšie je prihliadnutie na podmienky, možnosti — nevyklúčujú subjektívne možnosti výrobcov — tým menej je v pláne subjektivismu, tým je adekvátnejším projektom, obrazom budúcej činnosti. V plánovaní, ktorého sa zúčastňujú všetky články riadenia — od pracujúcich v materiálnej výrobe po vrcholný plánovací orgán — je aplikovaná zásada demokratického centralizmu.

Jedným zo zaužívaných spôsobov, ako sa masy pracujúcich zúčastňujú plánovania, sú ústretové plány. Riadiace hospodárske orgány pridelujú závodom prostriedky na výrobu, určujú množstvo a akosť výrobkov, ich hodnotu, stupeň produktivity práce. Ta-

¹¹ K. Marx, *Kapitál II*, Bratislava 1956, 490.

kýto návrh plánu je predložený pracujúcim na posúdenie. Pri posudzovaní sa nachádzajú ďalšie možnosti rozvoja výroby. Takýto plán, pochopiteľne, lepšie odráža možnosti výroby. V súhlase s doplnkami ústretových plánov sa potom zladuje činnosť medzi podnikmi.

Keď hovoríme o uvedomelom tvorení dejín ľudovými masami za socializmu, musíme mať na zreteli, že na to je potrebné, aby boli vedené marxistickou stranou, aby uskutočňovali jej program. Strana totiž pomocou vedeckej teórie určuje i ciele, ktoré mobilizujú masy i prostriedky na ich uskutočnenie. Čo konkrétne znamená uvedomelosť pracujúceho človeka? Predovšetkým poznanie cieľa, presvedčenie o historickej nevyhnutnosti jeho uskutočnenia, poznanie vzťahu jeho práce k tomuto cieľu, vedomie, že sa podieľa na jeho uskutočňovaní; inak povedané, uvedomelé tvorenie dejín sa prejavuje u tých pracujúcich, ktorí chápu a aktívne uskutočňujú čiastkové ciele, ktoré vytyčuje strana na základe analýzy materiálnych podmienok života. Hlavný cieľ, ktorý sa stanovuje na základe všeobecných súvislostí, musí sa totiž rozdeliť na menšie ciele, ktoré sú etapami realizovania hlavného cieľa. Tzv. všedná práca nadobúda ľudský zmysel až vtedy, keď sa ňou realizujú tieto čiastkové ciele. (Výraz „ľudský zmysel“ je tu použitý v tej súvislosti, že takýmto spôsobom sa stáva celá spoločnosť vedomým subjektom.) Takto sa miliónové masy pracujúcich, celá spoločnosť stávajú po prvý raz v dejinách vedomými strojcami svojich dejín.

*

Vzťah živelného a uvedomelého za socializmu vystupuje do popredia v súvislosti s problémom vzniku nového a s problémom riešenia protirečení.

Spoločenskou praxou sa vytvárajú také podmienky, ktoré sa stávajú základom pre určité procesy, javy, ktoré spočiatku sú náhodné, sú v nerozvinutej forme. Je potrebná určitá sila nových procesov, určitá vyhranenosť protirečení nového so starým, aby to nové bolo vedomím odrážané. Treba určitej sily živelnosti nových procesov, aby došlo k *pochopeniu* toho, čo sa rodí. Ako príklad môžeme uviesť zrod manufaktúry. Marx o tom píše: „Koooperácia zakladajúca sa na delbe práce čiže manufaktúra je sprvu živelným výtvorom. Ak sa však do istej miery ustáli a rozšíri, stáva sa uvedomelou, plánovitou a sústavnou formou kapitalistického výrobného spôsobu.“¹² Ako príklad zo socialistickej spoločnosti môžeme spomenúť zrod stachanovského hnutia. Jeho zrod bol pripravený rozvojom sovietskej spoločnosti, rastom techniky, zvýšením materiálnej a kultúrnej úrovne robotníckej triedy.¹³ Stalin na všesväzovej porade stachanovcov (1935) umožnil ľudu pochopiť spoločenský význam tohto hnutia, jeho význam pre kultúrno-technický vzostup robotníckej triedy na úroveň inžiniersko-technických kádrov.

V spoločnostiach, ktoré predchádzali socializmu, nové výrobné sily vznikali živelne. Ani za socializmu a komunizmu živelnosť v tejto oblasti úplne nevymizne. Obmedzuje sa však tým, že hospodárske orgány a strana, keď plánujú určité zmeny vo výrobných silách, keď plánujú ich rozvoj, môžu predvídať spoločenské dôsledky, ktoré spôsobia.

Keď Stalin analyzoval stachanovské hnutie, ukázal, že tí, ktorí to hnutie vyvolali, nepredvídali, aký rozmach nadobudne a aký bude jeho spoločenský význam. Iniciatíva pracujúcich má za následok nielen dosahovanie bezprostredných cieľov, ale aj ďalšie spoločenské následky. Aj za socializmu výrobcovia, ktorí vnášajú zlepšenie do výroby,

¹² K. Marx, *Kapitál I*, Bratislava 1955, 392.

¹³ J. V. Stalin, *Otázky leninizmu*, Bratislava 1951, 513—515.

nevedomujú si plne spoločenské dôsledky týchto zmien, i keď je pravda, že uvedomelý pracujúci chápe spoločenský význam svojej práce.

Aj pre pochopenie určitého protirečenia všeobecne platí, že je potrebný určitý stupeň jeho rozvoja, aby bol vedomím pochopený a aby bol riešený. Riešenie protirečenia znamená vytvoriť podmienky pre súlad protirečivých stránok vo vyššej vývinovej rovine. Podľa našej mienky pojem súlad znamená navodiť vzťah, podmienky, ktoré sú realizáciou nutného vzťahu medzi protirečivými stránkami. V rámci daného protirečenia uvedomelou je tá činnosť, ktorá navodí súlad a neporušuje ho.

Zmienime sa o protirečení medzi bezprostredným spoločenským charakterom práce, ktorý sa prejavuje v plánovitej delbe práce a individuálnym podnetom k práci, ktorý vyjadruje, že za socializmu nie je ešte práca prvou životnou potrebou ľudí. Toto protirečenie je prejavom protirečenia medzi charakterom výrobných síl a im zodpovedajúcim výrobným vzťahom za socializmu. V každom odvetví výroby, v každom výrobnom úseku majú výrobné sily zvláštny charakter. Tieto si vynucujú aj zvláštne formy socialistických výrobných vzťahov. Je úlohou riadiacich orgánov skúmať zvláštnosti týchto protirečení, nachádzať také konkrétne formy výrobných vzťahov, ktoré vytvárajú súlad a sú maximálnym podnetom pre rozvoj výrobných síl. To sa deje jednak organizáciou práce v závoде, jednak súčinnosťou medzi závodmi a mzdovou politikou. Nutný vzťah, súlad vyššie spomenutého protirečenia vyjadruje zákon odmeňovania podľa vykonanej práce. Súlad sa dosahuje, keď konkrétna mzda sa čo najviac približuje k zákonu, keď ho najlepšie vyjadruje. Zákon je však abstrakcia. Vyjadruje podstatu javu, to, čo je nutné, všeobecné. Jav je bohatší než zákon. Keďže jestvuje protirečenie medzi podstatou a javom, medzi všeobecným a jednotlivým, potom i vedomá aplikácia zákona nemôže byť čistým výrazom zákona. Sama aplikácia je totiž tiež javovou formou zákona. Protirečenie sa rieši a nastoľuje tak (riešením vzniknú nové podmienky a vzťahy), že sa snažíme nájsť také konkrétne formy prejavu zákona (protirečenia), aby sa čím viac „blížili“ k zákonu; z druhej strany sa snažíme vypracovávať také abstrakcie zákona, ktoré by boli stále konkrétnejšie, ktoré by sa približovali k bohatosti javu.

Spoločenský zákon vyjadruje hlavné, všeobecné, dlhodobé vzťahy. Tieto vzťahy majú svoj výraz v dlhotrvajúcich spoločenských záujmoch ľudí socialistickej spoločnosti. Všeobecný záujem sa však presadzuje cez masu individuálnych záujmov. Individuálny záujem je odrazom bezprostrednej situácie, v ktorej sa pracujúci nachádza. Môže nastať situácia, že bezprostredné záujmy jednotlivcov, kolektívu sú protismerné celospoločenskému záujmu, pretože procesy, ktoré vyvolávajú realizáciu svojich individuálnych záujmov, sa priečia podstatným dlhodobým súvislostiam v spoločenskovo-výrobnom procese. Bezprostredne činný človek spravidla nevie, aká je súvislosť jeho činnosti a jej miesto v celku spoločenskej činnosti. Ukázať členom spoločnosti, aké je ich miesto v spoločenskovo-výrobnom procese, stanovenie cieľov, ktoré sú momentami realizácie všeobecného, je podstatou uvedomovacieho procesu. Protirečenie individuálneho záujmu, kolektívneho a celospoločenského ostáva aj v komunistickej spoločnosti. Je to objektívne protirečenie všeobecného a jednotlivého, ktoré má rôzne formy svojho prejavu v rôznych spoločenských formáciách (napr. všeobecné sa presadzuje ako antagonizmus v triednych spoločnostiach). Z objektívneho (nielen gnozeologického) protirečenia všeobecného a jedinečného, náhodného a nutného vyplývajú niektoré dôsledky pri riešení vzťahu živelného a uvedomelého. Všeobecné je (podstatným) dlhodobým vzťahom jednotlivého. Všeobecné je čiastkou jednotlivého. Jednotlivé však obsahuje „čiastky“, vzťahy, ktoré nie sú jedinečnou realizáciou všeobecného, nie sú jeho javovou jedinečnou formou, ale pôsobia proti nemu, sú mu protikladné, narušujú vše-

obecné. Všeobecné jestvuje v jednotlivom, jednotlivé vchádza do všeobecného, pravda, nie celou svojou konkrétnosťou, ale len čiastočne. „Každé jednotlivé sa stáva neúplne všeobecným.“¹⁴

Existuje taká činnosť a záujmy jednotlivcov, kolektívov, ktoré sú v súlade s určitými všeobecnými, nutnými vzťahmi v spoločenskej výrobe. Jestvujú však také činnosti a záujmy, ktoré tieto vzťahy narušujú. Je to spôsobené gnozeologicky tým, že sa nepozná, aké je miesto určitej činnosti a záujmu v celkovej spoločenskej činnosti (výrobe), takže z toho plynie nevyhnutnosť zrážky, teda aj boj určitých činností a záujmov. V konečnom dôsledku musia zvíťaziť tie jednotlivé ciele a záujmy, ktoré sú formou všeobecného, sú jeho realizáciou. Tu väzí základ povahy protirečení vo vnútri mravnopolitickej jednoty socialistickej spoločnosti. Protirečenia sa riešia na základe všeobecného, pretože ono, keď je realizované, vyjadruje v maximálnej miere jednotlivé záujmy pracujúcich. Sám gnozeologický aspekt vyplýva z objektívnej povahy protirečenia všeobecného a jednotlivého, ako sme vyššie ukázali. Sú teda také jedinečné záujmy, ciele, činnosti, ktoré sú momentami realizácie všeobecného záujmu a cieľa, všeobecných vzťahov, sú ich javovými formami. No sú záujmy, činnosti, ciele, ktoré nerealizujú všeobecný záujem, celospoločenský cieľ, sú im protikladné. A činnosť, ktorá ich zvyrazňuje, je vo vzťahu k všeobecnému živelnou činnosťou. Protirečenie medzi všeobecným, zvláštnym a jednotlivým sa prejavuje napr. vo vnútri robotníckej triedy, ako aj medzi ňou a družstevným roľníctvom. Záujem robotníckej triedy vzhľadom na celú spoločnosť je zvláštnym záujmom, je však zároveň všeobecným záujmom celej spoločnosti. Nutnosť centralizácie, obhajoby celospoločenských a teda všeobecne triednych záujmov robotníckej triedy vyplýva aj z toho, že robotnícka trieda sa skladá z vrstiev, že tu nachádzame (najmä v období prechodu od kapitalizmu k socializmu) vrstvy z bývalých malovýrobcov i z príslušníkov vykorisťovateľských tried, že deľba práce vo forme, akú ju zdedil socializmus, predurčuje určitým skupinám ľudí určité materiálne postavenie v systéme spoločenskej výroby a teda aj určité materiálne záujmy, ktoré nemôžu neobsahovať v sebe protirečenie medzi všeobecným a zvláštnym (individuálnym, skupinovým), dlhodobým a bezprostredným záujmom.

Skutočnosť, že všeobecný záujem, všeobecné ekonomické vzťahy treba vedecky určiť a ich realizáciu organizačne zabezpečovať, na čo treba mať teóriu a spoločenskú organizáciu, vynucuje si vedúcu úlohu uvedomelého predvoja robotníckej triedy. Keby nebolo objektívneho protirečenia medzi všeobecne proletársky triednym a zvláštnymi záujmami robotníckej triedy, nebolo by treba predvoja robotníckej triedy. Strana cez masové organizácie uvedomuje pracujúce masy o ich všeobecnom, dlhodobom záujme. Poukazuje na súvislosť, že to podstatné v ich zvláštnom záujme závisí od realizácie všeobecného záujmu. Živelné tendencie v činnosti spoločenských skupín (kolektívov) vyplývajú z protirečenia medzi všeobecným a zvláštnym, ktorý má až do obdobia likvidácie tried svoje špecifické formy v existencii dvoch foriem socialistickeho vlastníctva, v existencii spoločenských vrstiev, profesionálnej obmedzenosti, ďalej v tom, že existuje taká deľba práce, stupeň výrobných síl, ktoré si vyžadujú materiálnu zainteresovanosť pracujúcich na výsledkoch svojej práce, teda nutnosť existencie nielen spoločenských záujmov, ale aj rôznych individuálnych, skupinových materiálnych záujmov a snažení. Ich pôsobenie, ktoré nie je stranou a štátom usmerňované, samo o sebe, „automaticky“ nezaručuje súlad záujmov, súlad činnosti. Skúsenosti robotníckej triedy z praxe socialistickeho anarchosyndikalizmu, ako ho môžeme pozorovať v Južoslávii, nakoniec

¹⁴ V. I. Lenin, *Filosofické sešity*, 321.

si len predsa vynútiť organizovanie výrobnéj a inej spoločenskej činnosti na základe plánu, ktorý by rešpektoval objektívne spoločenské zákony. Anarchosyndikalizmus je politickým výrazom živelného prejavu zákona hodnoty.

Organizačným princípom riešenia protirečení medzi všeobecnými záujmami a konkrétnymi zvláštnymi záujmami (v ktorých je, pravda, všeobecné zahrnuté) je *demokratický centralizmus*. Tak ako základnou stránkou riešenia protirečenia medzi všeobecným a zvláštnym je všeobecné, tak základnou stránkou demokratického centralizmu je centralizmus.

Protirečenie jednotlivého a všeobecného v antagonistických formách má inú kvalitu než za socializmu. Všeobecné súvislosti sa v nich presadzujú antagonistickým bojom členov spoločnosti. Antagonizmus vytvára zdanie, akoby protiklady nemali jednotu, akoby triedne rozdiely vylučovali všeobecný záujem. Ten tu však nie je racionálne pochopený a vystupuje ako niečo cudzie voči členom spoločnosti. Všeobecné sa prejavuje živelne v antagonizme. Za socializmu naopak vzniká zdanie, akoby základná jednota záujmov vylučovala ich protirečivosť.

Tak napríklad nedostatočné rešpektovanie zákona rozdeľovania podľa práce, ktoré sa prejavuje v nesprávne stanovených mzdách, prémiech, vyvolávajú spravidla záujmy, činnosti protikladné spoločenským záujmom. Sú napr. protikladné zvyšovaniu produktivity práce, vedú k tomu, že pracujúci nepracujú podľa svojich schopností a môžu viesť aj k disproporciám. Tieto skutočnosti má na mysli komunistická strana, keď vypracováva opatrenia, ktoré zdokonaľujú mzdovú politiku, aby sa dôslednejšie vedome uplatňovali niektoré ekonomické zákony, aby bezprostredný záujem jednotlivca, kolektívu bol čo najviac momentom realizácie celospoločenského záujmu, t. j. takých vzťahov v procese spoločenskej výroby, ktoré sú nevyhnutné pre rýchly a harmonický (proporcionálny) rozvoj výroby. Súlad medzi protirečivými stránkami, medzi individuálnym, skupinovým a celospoločenským záujmom vyjadruje zákon odmeny podľa práce. Súlad potom vedie k tomu, že maximálne množstvo individuálnych prác ukája celospoločenské potreby. Tam, kde spomínané protirečenie narástlo do takej miery, že rozdeľovanie prestalo byť rozdeľovaním podľa práce (čiže ignorácia zákona), potom objektívny zákon sa prejavuje v konflikte ľudských snažení. Táto možnosť sa v socializme likviduje včasným riešením protirečenia. Osvedčeným prostriedkom zisťovania protirečení vo vnútri socialistických výrobných vzťahov, podnetov na konkrétne formy ich riešenia, ako aj školou uvedomovania sú široko organizované diskusie pracujúcich. Protirečivý objektívny spoločenský vzťah sa totiž určitým spôsobom prejavuje v záujmoch ľudí, v ich názoroch. Keď ich zachytíme a analyzujeme, môžu byť kľúčom ku konkrétnejšiemu, všestrannejšiemu pochopeniu jestvujúcich spoločenských vzťahov.

Prax komunistickej strany (jej orgánov a organizácií) sa spočiatku rozvíja na základe najvšeobecnejších poznatkov, najvšeobecnejších cieľov a prostriedkov ich uskutočnenia. Až v procese praxe sa odhaľujú nové možnosti a nové objektívne vzťahy. Tieto možnosti a vzťahy nadobúdajú svoj odraz v skúsenostiach strany a pracujúcich mas. Ich skúsenosti sú akousi križovatkou subjektívnej a objektívnej stránky ich činnosti. (Takouto „križovatkou“ je aj výsledok činnosti — zmenený objekt. Skúsenosť a zmenený objekt, to sú výsledky činnosti, ustálené v dvoch formách: vo forme subjektívnej a objektívnej.) Z toho nám, pravda, vyplývajú dve stránky prístupu ku skúsenostiam mas, ktoré by sa dali vyjadriť požiadavkou: doceniť skúsenosti, nie však ich zabsolútniť. Skúsenosti pracujúcich obsahujú tak prvky nového, ako aj prvky starého. Nové prvky v ich skúsenostiach sú dôsledkom určitého odrazu nových stránok predmetu, ktorý prakticky menili. Takéto odlišovanie nového a starého v skúsenostiach

pracujúcich je, pochopiteľne, možné jedine prostriedkami teoretickej analýzy a zo všeobecného, úlohou ktorých je tiež nájsť a vydeliť tie stránky skúseností, ktoré majú dočasný charakter od tých, ktoré ho majú dlhodobejší; oddeliť zvláštnu stránku skúsenosti od ich všeobecnej. Všeobecná stránka skúsenosti je odrazom všeobecných, podstatných súvislostí, s ktorými sa pracujúci dostávajú do styku vo svojej praktickej činnosti. Na základe všeobecnej stránky skúseností vznikajú aj konkrétne formy, v ktorých sa spoločenské zákony presadzujú a v ktorých sa potom deje progresívna spoločenská činnosť. Zovšeobecním skúseností máš nachádzať sa zároveň formy, prostriedky, metódy pre realizáciu ďalších spoločenských cieľov. Všeobecná stránka skúseností je spočiatku vo svojej nerozvinutej forme, prejavuje sa živelne, avšak obsahuje v sebe možnosť, že bude pochopená, že z *takejto* živeľnej činnosti sa stane činnosť uvedomelá. Negativistický pomer ku skúsenostiam máš ochudobňuje tak teóriu, ako aj budúcu prax, pretože vedie k zdĺhavému hľadaniu prostriedkov a metód.

Významnou stránickou metódou spájania teórie so skúsenosťami máš je uplatňovanie „línie máš“. „Línia máš“ spočíva v kolobehu: zovšeobecňovať skúsenosti máš a toto zovšeobecnenie vnášať do ich vedomia a činnosti. „Línia máš“ je takto nielen stránickou líniou pretvárania spoločnosti, ale aj líniou jej poznania. Už sama konkretizácia všeobecného v praxi, konkretizácia stránickej línie je sama osebe dôležitou poznávacou činnosťou, ktorú vykonáva celá strana zhora až nadol, lebo sa zakladá na poznaní celého reťazca sprostredkovania medzi podstatou a javom, všeobecným a zvláštnym. Avšak celá strana sa rôznou mierou zúčastňuje aj pri zovšeobecňovaní spoločenských procesov. Práve pre túto teoretickú a zároveň praktickú činnosť spočívajúcu v zovšeobecnení konkrétneho a v konkretizácii všeobecného stáva sa marxistická *strana subjektom poznania*.

*

Stotožňovanie živelného s objektívnym sa prejavuje v zdanlivo sa vylučujúcich názoroch a záveroch. Prvá skupina názorov preceňuje úlohu subjektívneho činiteľa v dejinách, je v podstate idealistická, voluntaristická; druhá skupina — typická pre revizionistov — nedoceňuje význam subjektívnej stránky spoločenskej činnosti.

Kým v predsocialistických formáciách sa objektívne zákonitosti presadzovali v celku živelne, potom skutočnosť, že sa socializmus buduje uvedomelou činnosťou, viedla niektorých filozofov, ekonómov a hospodárskych pracovníkov k subjektivistickým, voluntaristickým názorom, týkajúcich sa dejinného vývoja za socializmu. Z toho, že sa pred celou spoločnosťou vytyčujú ciele, že strana a štát organizujú úsilie máš za dosiahnutie cieľov, vyplynuli nesprávne názory, ktoré stotožňovali cieľ so zákonitosťou, hlásali, že sovietsky štát je schopný tvoriť zákony vývoja socialistickej spoločnosti a považovali uvedomelú činnosť za nezlučiteľnú s objektívnosťou spoločenských zákonov. (Pretože za jedine možný považovali len živelný prejav zákona.) Gnozeologickým základom týchto nesprávnych názorov bolo stotožňovanie živelného s objektívnym. K tomuto chybnému stotožňovaniu prispelo nesporne správne porovnávanie protikladu uvedomelej činnosti spoločnosti za socializmu k živelnému vývinu v predchádzajúcich spoločnostiach, v ktorých sa objektívne vzťahy prejavovali živelne. Keďže živelné je objektívne a uvedomelé je protikladné živelnému, potom niektorí vyvodili záver, podľa ktorého uvedomelé je nezlučiteľné s objektívnym. Nerozlišovať živelné a objektívne v predsocialistických spoločnostiach nie je chybou, pretože s výnimkou revolučných období samotné dejiny si takéto rozlišovania nevynútili. Stotožňovanie živelného s objektívnym v období proletárskej revolúcie a za socializmu má však za následok vážne chyby nielen teoretické, ale aj praktické.

Stotožňovanie živelného s objektívnym zamieňa otázku o úlohe vedomia vo vývoji spoločnosti s otázkou objektívnych zákonov jej vývoja. Objektívne však nemožno stotožňovať so subjektívnym. Dôvodom sklznutia k subjektivismu, idealizmu bol i ten fakt, že v spoločnostiach, ktoré predchádzali spoločnosti socialistickej, výrobné vzťahy vznikali živelne, kdežto za socializmu sa ustanovujú uvedomelou činnosťou. Vznikol dojem, akoby boli výrobné vzťahy *závislé* od vedomia. V skutočnosti je to naopak. Vedomé vytváranie socialistických výrobných vzťahov neznamená ľubovôľu, ale je determinované stavom výrobných síl rozvinutých kapitalizmom, ktorý *núti* ľudí uvedomiť si nesúlad medzi charakterom výrobných síl a výrobnými vzťahmi, núti ich riešiť toto protirečenie. Objektívnosť výrobných vzťahov za socializmu, — i keď sa ustanovujú *pomocou* vedomia, nie však z vedomia, — spočíva v tom, že si taký objektívny činiteľ, ako je určitý stupeň výrobných síl, vynucuje socialisticke a nie iné výrobné vzťahy. Pre komunistickú spoločenskú formáciu je charakteristické to, že protirečenie medzi výrobnými silami a konkrétnou formou výrobných vzťahov sa rieši vedomou úpravou jednotlivých stránok a foriem výrobných vzťahov. Toto vedomé upravovanie výrobných vzťahov sa takrečeno vnucuje spoločnosti, len čo nesúlad medzi stránkami výrobného spôsobu nadobudol určitý stupeň, čo je umožnené materiálnou povahou tohto výrobného spôsobu — spoločenským vlastníctvom výrobných prostriedkov. Vedomé vytváranie socialistických výrobných vzťahov im neupiera objektívnosť, ale upiera ich objektívnosti živelnou. (Je to analógia s experimentom v prírodných vedách. Na základe poznania určitých objektívnych vzťahov robím experiment. Vyvolanie pochodov za mojej kontroly neupiera experimentu jeho objektívnosť.)

Druhá skupina názorov nepovzniesla sa nad úroveň mechanisticko-materialistickej koncepcie; vyznačuje sa tiež metafyzikou v chápaní dialektického vzťahu objektívneho a subjektívneho v dejinách. V dejinách robotníckeho hnutia sa prejavovalo spomínané stotožňovanie v menševizme, i v názoroch R. Luxemburgovej a jej prívržencov, v anarchosyndikalizme a vôbec v každom revizionizme. Niet preto divu, že revizionisti vyhlasujú za idealistov, subjektivistov tých, ktorí uznávajú, že objektívne spoločenské vzťahy, zákony sa môžu prejavovať cez uvedomelú činnosť robotníckej triedy a socialistickej spoločnosti. Logickým dôsledkom ich názorov je potom odmietanie vedúcej úlohy strany, proletárskeho štátu, zvlášť jeho funkcie hospodársky riadiaceho spoločenského orgánu ako niečo, čo sa prieči objektívnemu spoločenskému vývinu.

Naznačili sme už, že materiálna povaha socialistickeho výrobného spôsobu je taká, že jeho potreby sa nakoniec vždy musia vyriešiť uvedomelou činnosťou, určitou novou organizáciou foriem výrobných vzťahov. Ignorovanie vedúcej úlohy strany považoval Lenin za ignorovanie materialistického názoru na dejiny. Touto ignoráciou sa sklzáva k vulgárnemu objektivismu, pretože sa zabúda, že aj vedomie ľudí a hlavne uvedomelosť sa zúčastňujú pri vytváraní dejinného pohybu. Tým sa popiera pravda o tom, že idey a ich organizačný výraz — strany, majú v dejinách vedúcu úlohu, keď si „ujasnia materiálne podmienky zmeny a (keď) sa postavia na čelo najpokrokovších tried.“¹⁵ Juhoslovanským vedúcim činiteľom sa zdá vedúca úloha strany v leninskom poňatí neprípustným zasahovaním do „objektívneho materiálneho vývinu“. Avšak každá praktická činnosť je zásahom do objektívnej skutočnosti a tento zásah sa deje pomocou vedomia. Problém je v tom, o *akej* vedomie ide, o akej vedomej činnosti je reč, či ide o spoločenskú činnosť, ktorá sa zakladá na poznaní zákonov a je teda uvedomelou, alebo na ne neprihliada a potom je živelnou. Absolutizácia protikladu objektívneho a subjektívneho odvedla už Feuerbacha od aplikácie materializmu na

¹⁵ V. I. Lenin, *Vybrané spisy I*, Bratislava 1951, 528.

dejiny spoločnosti, pretože podľa neho materiálna činnosť nemôže byť vedomou a vedomá materiálnou.

Stotožňovanie živelného s objektívnym, ako ho nachádzame u revizionistov, je v podstate velebením živelnosti.

Obidve teoretické hľadiská stotožňujúce živelné s objektívnym absolutizujú jednu z dvoch nerozlučných stránok ľudskej činnosti, a to subjektívnu alebo objektívnu. Nepochopenie dialektiky objektívnej a subjektívnej stránky spoločenského vývoja končí idealizmom.

Živelné a uvedomelé sú kategórie podriadené kategórii subjektívneho. Podľa odrazu objektívneho v subjekte sa totiž môže objektívne prejavovať v činnosti živelnej — živelne, alebo v činnosti uvedomelej. Objektívne sa živelne prejavuje „mimo“ vedomia, v uvedomelej činnosti sa prejavuje „cez“ vedomie; avšak v oboch prípadoch je nezávislé od vedomia. Je preto správne stavať do protikladu živelné a uvedomelé, čo nemožno stotožňovať s protikladom objektívneho a subjektívneho. Vzťah živelného a uvedomelého sa prejavuje podľa hĺbky poznania objektívneho.

Ak poznanie je predpokladom uvedomenia, potom *uvedomenie nás* je praktická a teda skutočná vláda nad podmienkami existencie spoločnosti.

Pre socializmus je charakteristické, že živelnosť je podriadeným momentom uvedomelej činnosti, že v relatívne stále pôsobiach vzťahoch sa živelné prvky stále viac vylučujú, čo vyplýva z toho, že na základe zovšeobecnenia skúseností sa spoznáva stále väčšie množstvo vzťahov, v ktorých prebieha činnosť. Zdôrazňujeme to, čo je charakteristické pre komunistickú spoločenskú formáciu. Nie je preto paradoxom, ani stotožňovaním subjektu s objektom, keď povieme, že uvedomelosť sa stáva podstatou objektívne historického procesu. Sám objekt dejín si vynucuje ako nevyhnutnosť svoje poznanie, uvedomenie, svoj uvedomelý rozvoj. Nie sú preto správne názory, podľa ktorých by ľudstvo aj bez vedeckej teórie o spoločnosti dospelo k socializmu, lenže s veľkými stratami. Táto nemožnosť vyplýva práve z objektívnej povahy socialistického spoločenského zriadenia, ktoré nemôže vzniknúť živelne a ďalej z toho, že za socializmu zostávajúce sa nejaké protirečenie opäť si vynúti svoje poznanie a riešenie. „Uvedomenie je vec, ktorú si svet musí získať, či chce alebo nechce“ priliehavo napísal Marx.

Ilúzie sú vždy výrazom toho, že určitá činnosť je živelná. Ani za socializmu nie sú ľudia uchránení od toho, aby u nich nevznikla ilúzia o ich skutočnom životnom procese. Ani za socializmu nevzniká uvedomenie samočinne. Na odhalenie nutných vzťahov nestačí „vedomie každodenných starostí“, ostávajúce na povrchu javov, ale na to je potrebná veda. Preto uvedomenie, sebaopoznanie spoločnosti získané vedou sa musí vnášať do vedomia nás.

I za socializmu jestvuje vedomá produkcia materiálnych statkov a čiastočná nevedomá produkcia spoločenských pomerov. Avšak toto protirečenie má za socializmu iný charakter než v predsociálnych spoločenských formáciách. Podstatné je tu však to, že v celku sa objektívne spoločenské pomery navodzujú uvedomelou činnosťou, lebo v celku sa predvída, že zmenené podmienky si vynúti aj zmenené vzťahy.

Problém živelnosti a uvedomelosti je problémom gnozeológie dejinného vývinu. Samo uvedomenie je produktom historického vývinu. Nestačí len povedať, že v predsociálnych spoločenských formáciách vývin spoločnosti šiel živelne, lebo ľudia nepoznali zákony svojej vlastnej činnosti. Vedomie je odrazom určitej objektívnej situácie, podmienok, v ktorej činnosť prebieha. Je tiež vedomím o tejto činnosti. Objektívne podmienky, materiálny život spoločnosti boli také, že im aj prislúchalo také vedomie,

ktoré tieto podmienky nepochopilo. Rôzne formy súkromného vlastníctva nútia ľudí starať sa jedine o uskutočnenie svojho súkromného záujmu a nezaujímať sa o spoločenské dôsledky svojej činnosti. Predvídať spoločenské dôsledky bolo preto všeobecne nemožné. Nejasnosť vedomia má svoj základ v nedostatočnej rozvinutosti predmetu dejín, tak ako jeho nerozvinutosť predpokladá nerozvinuté vedomie. Sám predmet, nad ktorým mal človek vládnuť — vlastné dejiny — sa museli natoľko rozvinúť, vytvoriť materiálne predpoklady na to, aby mohli byť pochopené.